

Comunismul: emanciparea prin muncă și patriarhatul de stat

1. Există un feminism comunist?

O posibilă curiozitate pe care o pot manifesta cititoarele și cititorii acestei cărți este de ce nu am tratat problematica referitoare la comunism în contextul mai larg al feminismului marxist, ca o formă de feminism marxist aplicat, devenit politică de stat. Ca să răspund coerent la o asemenea întrebare ar trebui să am dovezi necesare să argumentez în favoarea existenței unui feminism comunist¹, a unei ideologii și politici feministe a comunismului. Pe de o parte, deoarece tentativele de răspuns la această problemă nu mă încurajează să cred că a existat un feminism comunist în același sens în care am discutat despre orientările anterioare, am preferat să tratez separat tematica referitoare la condiția femeilor și la relațiile de gen în comunism. Pe de altă parte, toate teoriile feministe și ideologiile abordate în această carte au ceva în comun: anume faptul că promovează drepturile femeilor ca indivizi și aspiră să contribuie la autonomia femeilor. Cum drepturile individuale ca și autonomia personală nu sunt valori ale ideologiei comuniste, nu cred că este posibil un feminism comunist, oricâte exemple de politici în favoarea femeilor vom găsi. Aceasta nu înseamnă deloc că nu a existat gândire feminină în comunism, inclusiv în cel românesc, gândire încă nedrept de puțin explorată. Și, de bună seamă, a existat o concepție despre emancipare, legată fundamental de munca productivă.

Mă voi referi în continuare în mod preponderent la modelul stalinist și la cazul mai cunoscut și mai apropiat, cel al comunismului românesc, chiar dacă uneori voi face trimiteri și la alte regimuri comuniste, în special din Europa.

Din perspectiva teoriilor feministe, comunismul poate să fie înțeles nu doar prin macropolitici referitoare la economie, relațiile de clasă, cultură, ci și prin categoriile de politici care au vizat viața privată, relațiile de gen și femeile. Cei care au trăit în comunism (și mai trăiesc și astăzi în totalitarismul Coreei de Nord, în dictatura lui Fidel Castro în Cuba și într-un comunism „de piață” în China) nu au fost pur și simplu „oameni”, ci oameni bărbați și oameni femei. De obicei analizele tradiționale ale specialiștilor în științe politice în privința comunismului vizează mecanismele puterii, rețelele de relații politice care au născut și dezvoltat regimul, tipul de norme, politicile de omogenizare socială, politicile de exterminare sau anulare a opozanților. Pentru o perspectivă feminină însă, sunt deosebit de importante și politicile vieții cotidiene, căci ele dau seama de particularitățile strategiilor de supraviețuire și dezvoltare utilizate și controlate preponderent de către femei. Desigur, analiza de gen a politicilor de distribuire a resurselor este și ea deosebit de relevantă în înțelegerea complexă a relațiilor de putere.

Comunismul european a găsit și trăsături fertile de așezare. Societățile est-europene erau foarte puțin moderne, iar limbajul drepturilor individule nu făcea parte din cultura politică generală a populației. Mai mult, așa cum am arătat în capitolele anterioare, nici măcar liberalii și feminisții nu îl utilizau sistematic (Bucur, 2003)². În societatea românească, de exemplu, a existat mereu (și mai există și acum) o cerere consistentă pentru un stat paternalist³. Cu toate străduințele de modernizare și democratizare întreprinse de către politicienii democrați, modernizarea, pe scară largă, a fost ratată. România precomunistă era în plin patriarhat tradițional, nu doar în relațiile de gen, ci și în cele dintre cetățeni și stat, având în vedere experiența civică foarte redusă pentru majoritatea membrilor societății. Pe un asemenea fond, comunismul trebuie tratat nuanțat. Așa cum în perioada când mai părea încă viabil i se făcea apologia de către aparatul de propagandă ca unei soluții mesianice, indiferent de conflictul între lozincile sale și realitatea dramatică pe care aceste lozinci o ascundeau, în postcomunism a fost selectată predilect doar fața diabolică a acestuia. Formulele dihotomice nu acoperă marele deșert gri dintre cei doi poli și mai ales faptul că el s-a făcut cu oameni reali care au trebuit să trăiască și să se adapteze, ba chiar uneori să încerce să se simtă bine (vezi Drakulic, 1991). Chiar și când s-a adaptat la maximum, devenind pe deplin « omul nou » în varianta propagandei românești, sau « *homo sovieticus* » în varianta mai generală, așa cum spune Sheila Fitzpatrick în finalul cărții sale dedicate stalinismului de zi cu zi, acest om era “Un trăgător de sfori, un manipulator, un slujbaş al vremii sale, un gurist de lozinci și chiar mai mult decât atât. Dar mai presus de toate, el a fost un supraviețuitor » (Fitzpatrick, 1999, p. 227).

Dincolo de « omul nou » în variantă esențialistă, existau și mai există sute de milioane de oameni reali din estul Europei sau din Asia și America Latină. Pentru mulți dintre ei comunismul a însemnat acces la educație, industrializare, urbanizare, muncă salariată, greu conceputibile în starea de retard a modernizării și în gradul de analfabetism sau educației reduse ale perioadei anterioare. Comunismul a operat cu politici bazate pe acțiuni afirmative pentru oamenii din clasele defavorizate și a reușit să îi sprijine în privința accesului la educație, profesii,

¹ Altfel decât complet insular.

² Vezi excepțiile de la această regulă în capitolul dedicat feminismului liberal.

³ La această concluzie conduc sondajele de opinie și accentuatele tendințe încadrabile conservatorismului de stânga (vezi și Miroiu, 1999, precum și ultimul capitol al acestei cărți)

funcții. Pentru aceste categorii, comunismul a părut, cel puțin în primele două decenii, o soluție de dezvoltare⁴. Pentru altele (țărani înstăriți, proprietari de capital, persoane cu alte orientări politice, intelectuali neobedienți, preoți) a fost o « soluție letală » fizic sau/și moral.

În sensul politicilor de gen și condiției femeilor, comunismul a tins să fie „emancipare prin muncă” și prin independență economică față de bărbați. Dar combinația patriarhat de stat - patriarhat tradițional a transformat femeile în slugi la doi stăpâni: la partidul-stat și la bărbat prin dubla zi de muncă și prin păstrarea intactă a rolurilor de gen în familie. Pe deasupra, bărbații erau doar supușii statului ca „oameni” generici, femeile erau supuse și ca femei, căci nu facultățile reproductive ale bărbaților au fost controlate de către stat, ci cele ale femeilor. În comun, autonomia ambilor a fost grav încălcată prin aceea că nici unii nici alții nu puteau să își facă planuri personale de viață în afara politicii oficiale. Doar că femeile erau supuse unei „duble predestinări”, cea politică și cea „naturală”.

Răspunsul cel mai simplu la întrebarea dacă există un feminism comunist este unul negativ, bazat pe faptul că, în principiu, regimurile totalitare nu tolerează nici un alt „ism”, ele bazându-se pe ideologii mesianice, considerate unice soluții la toate problemele. În cazul comunismului, el urma să rezolve toate antagonismele de gen, rasă, naționalitate, religie, cele politice prin aceea că rezolva antagonismul de clasă abolind proprietatea privată. Identitatea de clasă era singura relevantă. Pe când în Occident se dezvolta feminismul diferențelor, radicalismul era în floare și feministe începeau construcția unor adevărate școli de gândire și acțiune culturală și politică, în anii 70-80 se dezvolta cu totul altceva. România acelor ani construia „societatea socialistă multilateral dezvoltată” lipsită de diferențe, topite toate într-o singură largă categorie: cea a „poporului unic muncitor” și dezvolta la femei cultul muncii și maternității în slujba idealului comunist.

În comunism nu se puteau dezvolta teorii feministe, deși acestea ar fi putut fi studiate măcar critic, în calitate de „ideologii burgheze” opuse „socialismului științific”, așa cum a fost cazul celorlalte teorii și ideologii politice. În contextul izolaționismului cultural, intelectualii, cel puțin cei români, s-au format fără să știe din curricula învățământului universitar și din publicațiile vremii că există teorii feministe și gândire politică feministă⁵. La această stare de fapt presupun că au concurat două lucruri: dificultatea mare în acces la bibliografia și informația occidentală și interesele celor care aveau acces, fie el și limitat. Lumea academică era profund masculinizată, mai ales la vârf, chiar mai mult decât industriile. Gândirea și politica academică patriarhală nu au fost niciodată puse în discuție publică. Ele trec drept „Gândirea” sau „Politica” de inspirație științifică, „obiectivă”. Și promotorii marxism-leninismului considerau că acesta este „obiectiv”, „științific” și că, în raport cu el, toate celelalte orientări erau „ideologice” și, prin urmare, exprimau, în termenii lui Marx, o „falsă conștiință a realității”.

Cum vom vedea însă, în comunism a fost posibilă o „agendă politică profeministă” confiscată de către stat.

Am ales să tratez modelul stalinist asociat comunismului românesc din cauza faptului că România a fost un caz aparte. Alte țări comuniste treceau printr-un proces serios de destalinizare în timp ce, sub lozinca independenței față de Uniunea Sovietică, România se staliniza în variantă autohtonă. Este explicabil retardul nostru istorico-politic. În celelalte țări (cu excepția Iugoslaviei care a avut un parcurs diferit și a Albaniei mereu izolate și dictatoriale), perestroika a început în 1985 când România era la apogeul dictaturii și cultului personalității conducătorului și soției sale.

2. Modelul stalinist

2.1 Feminismul este deviaționism

Dacă putem vorbi despre un feminism marxist, nu putem vorbi despre un feminism leninist, stalinist sau despre unul sovietic. Aceasta înseamnă un recul serios după ce gândirea marxistă și socialistă a tratat problematica egalității de gen (Engels⁶, Babel). Babel, în lucrarea *Femeia și socialismul* (1879) relevă chiar faptul că, dincolo de existența proprietății private ca factor de aservire a femeilor, este în interesul bărbaților să le țină pe femei în stare de inferioritate. O astfel de subjugare va fi cu puțință dacă femeile vor avea independență economică față de bărbați. Revoluția proletară va conduce la abolirea tuturor formelor de exploatare odată cu dispariția proprietății private și va crea premisele egalității de gen. Când toată lumea va trăi din munca productivă proprie, femeile nu vor mai depinde de bărbați și aceștia nu vor mai putea să le aservească. Independența economică este conceptul

⁴ Șubrezenia modernizării prin comunism a apărut însă în tranziția postcomunistă în care, din nou categoriile defavorizate ale populației (majoritare numeric), aproape aceleași ca înainte de comunism, au un acces redus la educație, profesii, viață publică.

⁵ De exemplu, în facultățile de Științe sociale din România anilor 70-80 nu se făcea nici măcar o vagă trimitere la o astfel de alternativă teoretică, deși erau studiate alte orientări decât cea marxistă și neomarxistă. Eu, de exemplu, am absolvit filosofia în 1978 fără să si aflat, nu doar de existența filosofiei feministe sau a feminismului ca teorie, dar nici măcar despre faptul că femeile ar fi produs cea mai vagă urmă de teoretizare în științele sociale sau că ele, ca femei, pot fi obiect de studiu pentru aceste științe. În aceste condiții, „descoperirea”, în 1990 a unor biblioteci întregi de teorie feministă a fost pentru mine și pentru alți colegi un veritabil șoc cultural.

⁶ Vezi perspectiva lui Engels în capitolul destinat feminismului marxist.

cheie al feminismului marxist și acoperă o problemă fundamentală în emanciparea femeilor. Rămânea de demonstrat dacă realizarea ei, condiție necesară a autonomiei femeilor, este și o condiție suficientă.

După etapa clasică și în contextul comunismului aplicat, ideologii și ctitorii acestuia nu s-au mai interesat de problema exploatării de gen. Motivul principal este acela al primatului luptei de clasă asupra tuturor celorlalte categorii de probleme. Lui Lenin, ligile feministe ruse i-au părut mereu suspecte prin caracterul lor burghez. Reprezentatele lor, femei emancipate în sens occidental, au căzut victime ale politicii revoluționare sau au reușit să emigreze. A prelua o agendă feministă reprezenta, potrivit lui Lenin, o abatere de la problema revoluției proletare. În acest mod, problemele femeilor încep să dispară, topite în cele ale luptei revoluționare. În general orice ținea de o politică a diferențelor (minus cele de clasă) nu era încurajat ideologic sau politic. Este însă de remarcat faptul că primul guvern provizoriu, cel din 1917 a recunoscut femeilor dreptul la vot, Rusia devenind astfel prima țară est-europeană în care femeile primesc formal drepturi politice egale cu cele ale bărbaților. Mai mult, guvernul bolșevic instalat la putere recunoaște femeilor (în același an, 1917) o serie de drepturi până atunci inexistente, inclusiv în țări avansate politic și economic: limitarea zilei de muncă la opt ore, păstrarea locului de muncă în perioada de sarcină și de îngrijire a copilului, recunoașterea statutului de mamă singură (vezi Gheonea, 2003, p. 67).

Atitudinea sovietică față de căsătorie a oscilat. Inițial a fost încurajată politic și prin legislație o liberalizare spre „uniune liberă” într-un cuplu cu drepturi egale ale membrilor săi și în care copiii erau preluați de comunitate (Alexandra Kollontai, Anatoli Lunacearski). Este o idee veche a gândirii comuniste și socialiste, dar încă mult mai veche în privința „statului ideal”, prezentă în *Republica* lui Platon. Acest experiment s-a dovedit un dezastru, încurajând comportamentul complet iresponsabil al bărbaților față de copii și soții, a făcut să crească exponențial avorturile și abandonul de copii. Stalin a schimbat radical această abordare a căsătoriei, el mutând emanciparea femeilor în „sânul noii familii sovietice”. Doar munca, susține el, le face pe femei egalele bărbaților. Stalin, ca și Lenin, a fost ostil ideilor feministe și, în plus, un promotor al perspectivei maternalist-conservatoare asupra femeilor, fapt care l-a determinat să interzică avortul: „Femeia sovietică are aceleași drepturi ca și bărbatul sovietic, dar egalitatea nu o exceptează de la marea și nobila îndatorire pe care i-a acordat-o natura: ea este mamă, ea dă viață”⁷. Aceeași retorică o vom întâlni mai încolo în discursurile pronataliste ale lui Ceaușescu, menite să încurajeze acceptarea controlului statului asupra facultăților reproductive ale femeilor. Pe scurt, Stalin a suprimat micile resturi de protofeminism care mai rezistaseră în vremea lui Lenin⁸. Apologia maternității nu l-a făcut pe Stalin să cruțe femeile de politica sa de curățire generală. În 1950 gulagurile sovietice erau populate, în proporție de 25%, cu femei acuzate că au furat produse de pe câmp sau din uzine⁹. După război a fost nevoie acută de munca femeilor și, corespunzător, a început o intensă propagandă care promova „femeia stahanovistă” emancipată și eliberată prin muncă (Gheonea, 2003, p. 73).

Figura proeminentă a minimumului feminism a fost Alexandra Kollontai, ministru în primul guvern sovietic. Ea a organizat un Departament pentru Femei în cadrul Secretariatului Comitetului Central al PCUS (Jenotdel) care a avut o agendă susținută de promovare a femeilor, de educare politică a acestora și a contribuit pe o scară foarte largă la emanciparea femeilor sovietice. Cum, în astfel de situații, femeile descoperă genuin că au interese și solidarități comune care pot „scăpa” ideologiei oficiale, Jenotdel a fost desființat din cauza „deviaționismului feminist”, acuzația la fel de gravă ca și ce de „deviaționism burghez”. Această lecție relevă pregnant că partidele comuniste nu au tolerat nici o formă de organizare necontrolată sau care putea devia de la politica lor, măcar prin diferență specifică, și că feminismul a fost tratat ca periculos, chiar și în forma în care nu contravenea doctrinei oficiale.

2. 2 Denaturarea familiei și vieții private

Comunismul întreprinde asupra vieții private un asediu sistematic căruia oamenii încearcă să îi reziste. Lozinca “Nu am nimic de ascuns în fața colectivului!” implică transparență, dar mai ales delațiune, inclusiv cu referire la rude și prieteni¹⁰. Cartea Shelei Fitzpatrick *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times (Stalinismul de zi cu zi. Viața obișnuită în vremuri neobișnuite)*, 1999, nu este nici o analiză feministă a stalinismului, nici una orientată spre relațiile de gen în acea perioadă; în schimb, fiindcă acoperă problematica vieții cotidiene în plin stalinism, ea este o lucrare importantă în economia înțelegerii experiențelor de gen în comunism, îndeosebi în mediul urban (pentru stalinismul politic românesc vezi în mod special Vladimir Tismăneanu, 2003¹¹).

⁷ Citat în Gheonea, p. 71.

⁸ Avorturile vor fi relegalizate în Uniunea Sovietică în 1955.

⁹ Supraviețuirea familiei era în acei ani aproape imposibilă datorită marilor lipsuri.

¹⁰ Vezi proporțiile grotesc-dureroase ale delațiunilor în România, comise de către prieteni, rude, colegi, în contextul datelor oferite prin deschiderea dosarelor personale din arhivele Securității române.

¹¹ În privința vieții cotidiene în comunism, o deosebit de semnificativă lucrare pentru România o reprezintă *Politica duplicității* (Kligman, 2000).

Ideologia autosacrificiului devine o ideologie generală. Există un ideal mai înalt decât interesele „meschine” ale fiecăruia în parte și acestui ideal trebuie să îi fie deplin sacrificate interesele imediate. Idealul reprezintă „viitorul luminos”, comunismul.

Tot ce amintește de trecut și îndepărtează de acest „viitor luminos”, exprimă înapoiere și trebuie lichidat prin varii mijloace. Un mijloc central, regăsibil și în celelalte țări comuniste mai târziu este cel al marii purificări de clasă. Au fost eliminați în genere prin deportare în gulaguri în mod special cei socotiți „dușmanii de clasă”: burghezii, chiaburii, intelectualii „șovăielnici” (a se citi nedogmatici și care nu doreau să devină colaboraționiști), preoții. Aceasta a însemnat adesea separarea și distrugerea familiilor „dușmanilor de clasă”¹². Relațiile de rubedenie cu persoane din aceste categorii, mai ales căsătoriile, deveneau stigmat social și o pată neagră în propriul dosar de cadre. Tendința de a ascunde sau falsifica trecutul era, în aceste condiții, foarte ridicată. Practicarea „căsătoriilor de fațadă” (ca metodă de camuflare a identității trecute) era foarte frecventă, ca și epidemia de divorțuri din motive de corectitudine politică (vezi Fitzpatrick, 1999, p.125-127 și întregul capitol 6: „Family Problems”). Stalinismul a născut noi drame personale, cum ar fi aceea a motivelor politice care se opuneau unei căsătorii: de exemplu, între o utecistă (komsomolistă) și un fiu de chiabur. Existau și surse bizare de tragedii. Fitzpatrick relatează cazul unui tractorist care și-a tăiat gâtul cu un brici fiindcă își consumase toată rația de benzină și nu putea să-și îndeplinească planul (ibid. p. 136).

Începuturile comunismului, cele pe care simpatizanții le numesc perioada „entuziasmului revoluționar” iar opoziții: perioada „gulagurilor și deportărilor” a abundat în demascări și „înfierări”, inclusiv ale părinților de către copii și a soților între ei. Critica și autocritica, substituit de demascări și autoînfierări (numite mai târziu și în documentele programatice ale PCR: „forța motrice a societății noastre”) au devenit componente comportamentale cotidiene. Demascarea și delatarea erau practici foarte frecvente. Dictatura proletariatului este era marilor dezbinări programate, inclusiv între rude și prieteni. În aceste condiții, atunci când schismele nu erau de astfel de proporții, solidaritatea între genuri era firească în fața unui inamic comun.

Așa cum am relevat mai sus, politica sovietică față de familie și reproducere a fost relativ contradictorie. Conform doctrinei marxiste, o vreme familia a fost tratată ca instituție burgheză și, chiar dacă nu a fost descurajată, a lăsat mult loc uniunii libere și divorțurilor neîngrădite, ca și libertatea reproducerii. Consecințele au fost însă grave. Au crescut exponențial poligamia, adulterul, neglijarea și abandonarea copiilor, creșterea numărului de copii vagabonzi și a delicvenței minorilor. Cele mai multe plângeri împotriva acestei politici *laissez-faire* în privința familiei au fost făcute de către femei, căci ele rămăneau cu responsabilitatea față de copiii abandonați. În consecință. În 1937 politica lui Stalin s-a schimbat. Divorțurile au devenit mult mai dificile iar avorturile au fost interzise. Mamele cu mulți copii au devenit „mame eroine”. În acest sens, este de remarcat cum „eroii muncii socialiste” sunt prin excelență bărbați, femeile devenind eroine prin maternitate ca în toate doctrinele conservatoare sau în cele reacționare în privința rolului femeilor. Fitzpatrick remarcă o constantă, de altfel, a regimurilor comuniste. Nici o discuție publică despre avort nu se purta în termeni de drepturi, fie ale fătului, fie ale mamei, ci în termeni vizând obligațiile față de stat sau sărăcia (discursul împotriva interzicerii avorturilor).¹³

Lumea stalinismului era una a marilor lipsuri cu care trebuiau să se confrunte prin excelență femeile. Statul la coadă a devenit ocupație fundamentală iar raționalizarea consumului o politică de stat. România ultimului deceniu de comunism a reeditat acest model printr-o politică de umilire totală prin lipsuri și raționalizări. S-au creat noi moduri de viață, inclusiv noi roluri în familie, legate de omniprezența statului la coadă și noi strategii de supraviețuire prin diminuarea drastică a rației de gaze, electricitate, benzină.

Termenul „viață privată” își pierde practic referențialul. Oamenii trăiau în timpul stalinismului în camere din apartamente comune cu mai multe familii, sau în barăci, împărțind băile și bucătăriile. Sensurile intimității erau iremediabil pierdute. Vecinătatea ajunsese la cote înalte de ostilitate și fiecare metru pătrat în plus putea să fie subiect de denunț pe diferite motive. Nu era nevoie de „inspectori” în dormitoarele oamenilor fiindcă privatitatea dispărea iremediabil (vezi Fitzpatrick, capitolul II). Toate țările foste comuniste abundă de blocuri standard, adesea construite pe locurile caselor distruse, semn al omogenității sociale, dar și al „transparenței” vieții personale. Nici în mediul rural viața nu era fundamental diferită iar femeile au rămas chiar și mai singure să rezolve problemele familiei lor, combinând în mod mai paradoxal moduri de viață foarte diferite (vezi de exemplu lucrarea lui David Ransel, 2000).

Comunismul a născut noi diviziuni sociale între muritorii de rând și noii privilegiați: nomenclatura de partid și de stat, securitatea, artiștii și oamenii de știință integrați regimului, stahanoviștii (muncitorii excepționali ca performanță, socotiți „eroi”). Aceștia din urmă aveau acces la alt nivel de consum și servicii. Noțiunea de privilegiu își schimbă sensurile. De la acces la vacanțe și vile, ea ajunge să însemne acces la mai mulți metri pătrați locuibili, acces la haine, pantofi și mâncare.

¹² Pentru descrierea și analiza acestei etape în contextul comunismului românesc vezi: Boia (Ed), 1998, Constante, 1995, Ierunca, 1990

¹³ Perspectiva lui Fitzpatrick are adesea accente feministe. Ea blamează femeile pentru că gândesc în acest mod (vezi p. 153).

În aceste bătălii cotidiene pentru supraviețuire, femeile au jucat un rol central. Ideal, ele trebuiau să întruchieze stahanovismul productiv și reproductiv. Rolul lor în economia comunistă de subzistență a fost incontestabil. Ele au făcut față lipsurilor cotidiene, au trecut la un tip de producție în gospodăria proprie ca să poată asigura supraviețuirea familiei. Au devenit „super-femei” adesea în mod involuntar, ca simplă formă de adaptare la o situație în care lipsurile erau uriașe și „protecția” bărbătească aproape inexistentă.

3. Comunismul românesc

3.1. Profeminism și antifeminism: Propaganda emancipării și reculul acesteia în România

Comunismul românesc începe cu o ideologie a emancipării și sfârșește cu o ideologie conservator-maternalistă, încurajată de comunismul naționalist. Imaginea femeilor, promovată în propaganda comunistă a anilor 50-60 este de departe emancipatoare față de cea a anilor 70-80 (vezi analiza propagandei despre femei Gheonea și Gheonea, 2003). Stereotipul foarte răspândit în aceste ultime decenii de comunism¹⁴ era legătura: „mamă-viață-pace”. Munca a devenit soluția emancipării și unica posibilitate de a demonstra egalitatea cu bărbații. Termenul « egalitate » își schimbă sensurile. Nu este vorba atât despre egalitatea în drepturi, ci despre egalitatea în îndatoriri. Avem de a face cu o societate în care individul trăiește în slujba statului, partidului, « viitorului luminos », făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate (orizontul propagandistic de așteptare în România comunistă a anilor 70 și 80). Ideea de autointeres și autoafirmare erau complet înfierate ca burgheze, în schimb cea de autosacrificiu ca datorie era ridicată la rang de virtute morală fundamentală (vezi Miroiu în Renne¹⁵, 1997).

Debuturile comunismului au însemnat și în România o frenezie stahanovistă, populată propagandistic cu muncitoarele fruntașe răsplătite că depășesc planul : «Femeile pot contribui la îndeplinirea și depășirea planului, înflorirea socialismului și patriei » dar acestea nu muncesc pentru ele, ci pentru partid. Multe femei au povești fascinante care încearcă să convingă asupra marilor realizări posibile prin comunism: una dintre ele era președinta unui CAP aflat pe moșia pe care lucrase la chiabur.

« Principala funcție a femeii era pe atunci cea de muncitoare, în fabrică sau pe ogor; urma apoi *meseria* de mamă, cea de gospodină și ultima atât în ordinea enumerației cât și în cea a importanței – calitatea de intelectuală » (Gheonea, 2003, p. 127).

Așa cum reiese din analiza propagandei¹⁶, după acea perioadă și mai ales începând cu etapa inaugurată de Decretul antiavort ca moment de marcă în impactul lui Ceaușescu în schimbarea politicii anterioare, construcția femeii noi, cu dimensiuni preponderent profesionale și angajate politic se estompează în favoarea celei materne, respectiv a maternității în slujba statului. De la femeile direct implicate în schimbarea vieții proprii, voluntare și puternice, femei care au inițiativă, « își croiesc destinul », își fac singure ce au nevoie, inclusiv locuințe sau creșe pentru copiii, imaginea trece spre accente paternaliste. Statul¹⁷ devine, din perspectiva propagandei oficiale, cel care face, dă, protejează, are grijă. El este « marele patriarh ». Mitul pasivității femeiești se întoarce, dar prin intermediul patriarhatului de stat. Acest mit devine cu totul pregnant în apogeul a ceea ce s-a autonumit : « Epoca de aur » sau era stalinismului naționalist al lui Nicolae Ceaușescu¹⁸.

În pofida controlului agendei publice de către partid, au existat și tentative de emancipare de factură asumat feminin aparținând unui număr limitat de intelectuale public influente¹⁹. Aceste abordări sunt încă foarte puțin analizate. Figurile proeminente feministe ale perioadei comuniste românești sunt Ecaterina Oproiu²⁰ și Stana Buzatu.

¹⁴ Despre care, desigur, nimeni nu știa că sunt ultimele.

¹⁵ Tanjia Renne a dat volumului numele *Ana's Land*, preluat parțial din titlul articolului meu referitor la autosacrificiu ca datorie: „Ana's Land. The right to be sacrificed”. La rândul meu am preluat ideea din Balada Mănăstirii Argeșului, cu referire la condiția de Ana, femeia zidită împotriva voinței ei de soț și pentru o operă despre zidirea căreia nimeni nu i-a cerut părerea.

¹⁶ Vezi Gheonea, 2003, cu referire particulară la filmul documentar. Acesta preceda vizionarea filmului artistic în cinematografe și avea un puternic rol educativ-propagandistic.

¹⁷ A se înțelege partidul-stat.

¹⁸ În sensul unei asemenea caracterizări, vezi în mod special Tismăneanu, 2003.

¹⁹ În anii 80, influența intelectualilor a fost programatic și dramatic redusă pe fondul creșterii exponențiale a cultului celor doi Ceaușescu, Nicolae și Elena.

²⁰ Ecaterina Oproiu este critic de film și a condus în perioada comunistă revista „Cinema”. Personal consider că aparițiile ei televizate din anii 70, înainte de decăderea completă a televiziunii, au avut un puternic impact asupra mea și a altor femei din generația mea. Era singura femeie care vorbea într-un limbaj cultivat feminist despre „eliberarea” femeilor.

Ecaterina Oproiu a făcut veritabile tentative publicistice²¹ și televizate în privința unei agende a emancipării, cu referire preponderentă la nedreptatea din sfera domestică. Prefer să adopt termenul de « sferă domestică » în privința comunismului (așa cum îl folosește și Ecaterina Oproiu), fiindcă cel de sferă privată este impropriu în condițiile ubicuității statului, ale amestecului acestuia în viața indivizilor la proporțiile conferite în comunism. Autoarea înainte menționată a militat deschis împotriva prejudecăților în privința femeilor. Simpatiile ei nu se îndreaptă înspre feminismul liberal, al drepturilor individuale, ci spre justificări ale emancipării de dragul dezvoltării societății. Fiindcă nu crede în schimbări unilaterale, ea pledează pentru « emanciparea bărbatului », fiind adepta ideii după care, atâta vreme cât femeile dețin monopolul muncilor domestice, nu poate să fie vorba despre egalitate între sexe. **Există muncă la domiciliu, dar nu emancipare la domiciliu**²². Oproiu întreprinde o critică sistematică adresată dublei zile de muncă a femeilor²³. Polemizând cu concepțiile patriarhal-romantice despre necesitatea de a ține femeile departe de politică, pentru a le putea iubi, ea critică ideologia „adoratiei” față de femei precum și strategia excepționalistă implicată într-o astfel de ideologie. Cât de adorate, se întrebă ea, au fost țărăncile și femeile muncitoare? Ea face apologia muncii ca metodă de emancipare, considerând că bărbații și femeile trebuie să fie legați între ei sentimental, nu economic, să fie în situația de a dori să viețuiască împreună, nu de a fi nevoiți să o facă fiindcă altfel nu au mijloace de trai (ibid, p. 112). Ea accentuează asupra dublului standard folosit în mass-media, faptul că bărbaților cu funcții de decizie li se cer opinii despre economie, producție, ceea ce se întâmplă și cu femeile, dar acestea din urmă sunt sistematic chestionate asupra împăcării celor două roluri, de conducătoare pe de-o parte, de gospodină și mamă, pe de altă parte.²⁴

Fiind aproape de timpul și contextul acelei vremi, Ecaterina Oproiu consideră că solidaritatea de clasă este mai puternică decât cea feministă, că prăpăstiile care le despart pe femei, din rațiuni de clasă socială, nu pot să fie deplin trecute prin interese care le-ar unifica, dincolo de alte diferențe.

În lucrarea *Condiția femeii, dimensiune a progresului contemporan*, 1977, Stana Buzatu critică mitul potrivit căruia familia este unică sursă de împlinire pentru femei. Este un mit, susține ea, care conduce la subdezvoltare. Autoarea relevă nedreptatea existenței diferențelor de venituri între ramuri, după genul celor care lucrează preponderent în cadrul lor, precum și inferiorizarea femeilor prin plasarea în poziții subordonate în cele mai multe foruri de decizie. Mai mult, acestor surse de inferioritate li se adaugă și concepția după care nivelul de înțelegere al femeilor, inclusiv în privința politicii partidului, este mai redus. Ca și în cazul Ecaterinei Oproiu, pledoaria Stanei Buzatu se concentrează în jurul independenței economice, singura de altfel admisă și de către ideologia comunistă oficială și, de altfel, cu adevărat necesară, dar deloc și suficientă pentru autonomia femeilor²⁵.

Ambele feministe au fost fiicele timpului lor, ceea ce este explicabil. Gândind în context, ele promovau fără îndoială ideea de emancipare a femeilor în comunism și nu de comunism. Foarte puțină lume, la acea oră, putea să creadă că acest regim se va prăbuși, încercând să conviețuiască prin compromisuri și complicități de diverse grade. Opozanții și disidenții deschiși ai regimului au fost puțini iar vocea lor nu s-a putut auzi direct pe canalele românești de comunicare, ci mediat de mass-media străine. Între disidenții regimului comunist ai ultimului deceniu, un rol deosebit de proeminent l-a avut Doina Cornea. Actual, ea este o figură publică nemediatizată și trecută într-un con de umbră în raport cu pușinii bărbați aflați în aceeași situație. Protestele față de politica în privința femeilor au fost însă izolate și mai degrabă exprimate în formă poetică. Un exemplu relevant este poeta Ana Blandiana, cu referire la politica pronatalistă, dar și a celei de tip totalitar, fapt care i-a atras retragerea dreptului de publicare.

3. 2. Politicile de gen: între ideologia egalității și patriarhatul de stat

Comunismul a însemnat o schimbare semnificativă în relațiile de gen în țările central și est-europene, în România în particular. La nivel ideologic aceasta însemna cel puțin: independența economică a femeilor față de bărbați, dezvoltarea statutului de „tovarăși de muncă și de viață” pentru bărbați și femei, sprijinul statului în creșterea copiilor, industrializarea muncii casnice, educație egală, participarea deplină a femeilor la viața politică. După cum vom vedea însă, aceste politici au reprezentat de fapt „o uzurpare de către stat a unei agende

²¹ Sub îngrijirea ei a fost tradusă și a apărut în 1974 la Editura Politică, singura carte de feminism militant din perioada comunismului. Este vorba despre cartea Mathildei Neil, *Drama eliberării femeii*, la șase ani după lansarea sa pariziană.

²² Cit. Gheonea, 2003, p. 112.

²³ Vezi prefața Ecaterinei Oproiu la cartea Mathildei Neil, precum și capitolul ei din *Cartea fetelor*, Editura Politică, București, 1977, citată în Gheonea, 2003.

²⁴ Vezi volumul *Cartea fetelor*, Carol Roman, Sofia Păun, Sanda Faur, Ursula Șchiopu, Ecaterina Oproiu, Editura Politică, București, 1977.

²⁵ Stana Buzatu, *Condiția femeii, dimensiune a progresului contemporan*, Editura Politică, București, 1977

parafeministe, prin care acesta a constituit o mișcare de femei neocorporatistă”, realizată în colaborare cu organizațiile de femei, toate controlate de către stat. (Jean Robinson, 1995, p.205).²⁶.

Principalele achiziții ale comunismului pentru ridicarea condiției femeilor au fost la nivel de principiu (fiindcă vom vedea cum diferă realitatea de principii) egalitatea economică, egalitatea politică, educația egală, egalitatea în viața privată.

a. Egalitatea politică

În timpul regimului comunist din România au fost emise patru Constituții. Dreptul de a alege la toate nivelurile a fost acordat pentru femei în Constituția lui Carol al II-lea din 1939, dar această constituție nu prevedea și eligibilitatea femeilor pentru Camera Deputaților. Femeile au votat prima oară în 1946, alegerile fiind falsificate.

Constituția din 1948 este prima care prevede expres interzicerea discriminării de gen (nenumită ca atare). Egalitatea între bărbați și femei devine principiu constituțional alături de cele de naționalitate, religie, cultură, existente și înainte. Totuși, spre deosebire de propaganda rasială și naționalist șovină despre care se stipulează că vor fi pedepsite, sexismul și misoginismul nu sunt pedepsite, ceea ce face ca apărarea împotriva lor să fie nulă ca posibilitate legală. Aceasta a făcut ca patriarhatul tradițional să nu poată fi cu nimic tulburat în România și ca relațiile de gen, dincolo de cele oficiale, formale, tovărășești, să rămână foarte tradiționale. Emanciparea a „zgâriat doar suprafața”, așa cum remarcă Krassimira Daskalova (2000) și pentru cazul Bulgariei, precum și alte analize ale condiției femeilor în comunism.

Organizațiile de femei erau socotite drept reprezentantele legitime ale intereselor și nevoilor femeilor. Organizația cadru era Consiliul Național al Femeilor, menit să promoveze politica partidului în rândul femeilor și politica pentru femei în cadrul celei generale a partidului.

Formal vorbind, accesul femeilor la poziții de putere era neîngrădit. Mai mult decât atât, comunismul a operat cu un sistem de promovare pe bază de cote, după principii relativ asemănătoare celor pe care astăzi le-am încadra în discriminări pozitive. Acestea ofereau acces după principiul proporționalității (relativ aplicat). Structurile de conducere la nivel de partid și stat trebuiau să reflecte proporțional: compoziția socială (muncitori, țărani, intelectuali), compoziția etnică, reprezentarea pe sexe. Acest fapt a dat realmente naștere unei emulații în etapa „entuziasmului revoluționar”.

Prezența femeilor în organele de conducere ale partidului a crescut constant, ajungând până la 40%. În anul 1989, Comitetul Central al PCR avea 24% membri plini femei și 40% membri supleanți, iar Comitetul Politic executiv avea 10% membri plini femei și 8% supleanți (în Olteanu (Ed), 2003, Anexa 1). Ierarhic, femeile erau mai prezente la nivelurile inferioare ale deciziei politice decât la cele de vârf, însă este de remarcat faptul că, din păcate, femeile apar în prim-planul politicii românești de abia în regimul comunist, că nu există o tradiție nici măcar excepționalistă a prezenței femeilor în politică până atunci, altfel decât ca soții, amante sau fiice, în întreaga istorie a României.

Propaganda inițială a regimului era de așa manieră încât accentul cădea asupra femeilor care muncesc, își fac o carieră, mai ales în producția directă, de tip industrial, se implică politic. Ulterior această propagandă a egalității politice și a emancipării femeilor s-a diminuat, lăsând locul, în România, propagandei comunist-naționaliste și cultului personalității Elenei Ceaușescu, în tandem cu cel al soțului ei, conducătorul partidului și statului.. Argumentele principale în promovarea femeilor nu mai erau legate de capacitățile lor profesionale, de muncă, ci de maternitate și devotament față de țară (vezi Petre, 1998, Cioroianu, 1998, Kligman, 2000, Olteanu, Gheonea, 2003).

Cultul personalității Elenei Ceaușescu, precum și rolul ei în politica românească au avut un impact nefast pentru femei în tranziția post-comunistă fiindcă au fost folosite ca argument sexist de legitimare a îndepărtării femeilor de prim-planul politicii românești. S-a dezvoltat un veritabil complex de culpabilitate „Elena Ceaușescu”, căruia i s-au adăugat ca argument rolul altor figuri politice: Ana Pauker, Suzana Gâdea, Aneta Spornic, Alexandrina Găinușe. Simetrica unui astfel de complex nu a fost niciodată dezvoltată în legătură cu bărbații în politică (vezi și Miroiu, 1998).

Femeile au avut acces la putere în etapa în care puterea era goală de sens, respectiv în comunismul totalitar. Puterea nu exprima capacitatea de a-ți impune interesele pe o agendă politică și de a avea acces la resursele care îți permit rezolvarea intereselor proprii, în primul rând fiindcă autointeresul era delegitim. Femeile din comunism aveau interesele impuse de politica partidului, fiindcă partidul-stat a uzurpat agenda mișcării de femei, a anexat-o la scopurile sale. Chiar și organizațiile naționale ale femeilor, menite să reprezinte femeile și să recruteze viitoare lidere, erau anexate de către partidele comuniste iar programele lor erau foarte puțin emancipatoare, ele urmărind mai degrabă să sprijine femeile în găsirea unui echilibru pentru dubla zi de muncă (vezi și Robinson, 1995 pentru cazul Poloniei).

b. Egalitatea economică

²⁶ Există și un motiv subiectiv al preferinței mele pentru cazul românesc. Pentru mine comunismul a fost o experiență care coincide cu primii 34 de ani din viața proprie. Departe de a putea fi pur livrescă, o asemenea abordare reprezintă practic și o reflecție teoretică asupra experienței personale și a celor din proximitate.

Comunismul a stipulat în Constituție și legi egalitatea în drepturi și îndatoriri între toți cetățenii. Constituția din 1948 prevedea explicit una dintre cerințele fundamentale ale feminismului socialist: „La muncă egală femeia are drept de salarizare egală cu bărbatul” (art. 21). A abolit proprietatea privată asupra mijloacelor de producție și exploatarea de clasă. A stipulat ca drepturi centrale pe cele la viață, muncă și pace. Dreptul la muncă atrăgea datoria de a munci. O importanță mare a avut-o faptul că toate veniturile trebuiau să provină fie din salarii, fie din pensii (nu era admis un venit care nu provenea din muncă). Fiecare cetățean și cetățeană aveau dreptul și datoria să muncească, dacă aveau capacitatea să o facă. Cine nu presta o muncă ce putea să fie controlată de către stat era socotit un parazit (mai puțin casnicele, mame cu copii mici). Acest fapt era un delict care atrăgea, în România și în multe alte țări comuniste, pedeapsa cu închisoarea. Statutul general egal, indiferent de sex, rasă, etnie, religie, era cel de „om al muncii”. Această ideologie deschidea femeilor, cel puțin teoretic, o largă posibilitate spre lichidarea aservirii economice, respectiv de dobândire a independenței economice. Femeile au reprezentat aproape o jumătate din forța de muncă. Statutul lor era cel de „tovarășe de muncă și viață ale bărbaților”. Ponderea femeilor casnice era ne semnificativă. Munca devine elementul nivelator al diferențelor de gen: „Să îi tratăm pe toți oamenii nu ca bărbați și femei, ci în calitatea lor de membri de partid, de cetățeni pe care îi judecăm exclusiv după munca pe care o depun” (Nicolae Ceaușescu, 1973²⁷).

Principiul de salarizare părea foarte convenabil femeilor: la muncă egală, salarii egale. Aparent, condițiile egalității economice erau asigurate. Vladimir Pasti (2003) argumentează însă că lucrurile nu stăteau așa cum par.

„Politicile de gen ale comunismului au fost politici de reproducere a dominației bărbaților în societate începând cu steagul care avea bărbat cu ciocan și femeie cu seceră, iar cele două munci erau deja ierarhizate.” (Pasti, 2003, p. 102).

Socialismul care proclama egalitarismul de gen și-a creat propriul patriarhat pe cale politică prin ierarhizarea ramurilor economice în baza importanței sociale a muncii. Ierarhizarea era politic determinată și coerentă cu ideologia după care industria grea este superioară celei ușoare, iar producerea mijloacelor de producție este superioară celei a bunurilor de consum. Ierarhizarea însemna o distribuție a resurselor, a banilor, a prestigiului și avantajelor pentru acele ramuri tratate ca vârfuri economice, nu fiindcă aduceau venituri mari, ci fiindcă așa impunea partidul comunist. Ramurile „importante social” erau ramuri ocupate preponderent de bărbați, iar cele mai puțin importante erau ramuri cu forța de muncă preponderent feminină. Chiar și în cele cu femei numeric dominante, conducătorii la nivel de echipă, secție, întreprindere erau mai ales bărbați. Managerii nu erau recrutați dintre economiști (specializare preponderent feminină în România), ci dintre ingineri (învățământul politehnic fiind puternic masculinizat). În consecință, socialismul real a consacrat dominația economică a bărbatului comunist asupra femeii comuniste prin decalajul de venituri în baza genului reflectat în ierarhizarea importanței muncii (vezi Pasti, 2003, cap. „Moștenirea socialistă” și Miroiu M, 2003 b). La capătul comunismului (despre care nimeni nu știa cu certitudine că va fi și când va fi), decalajele de venit existau, dar într-o proporție temperată. În general, veniturile proprii nu erau suficiente pentru supraviețuire și relația economică în cuplu era mai degrabă de interdependentă.

c. Educația egală

Articolul 22 din Constituția comunistă din 1948 prevede dreptul egal la învățătură. Educația a urmărit făurirea „omului nou, constructor devotat al comunismului.” Acest om nu avea gen, rasă, clasă. Învățământul era mixt și general accesibil, indiferent de sex. Femeile au avut acces în principiu la orice formă de educație, reușind să recupereze masiv decalajul anterior. În 1987, de exemplu, 50% dintre elevi și 47% dintre studenți erau fete. Aceasta le-a permis un acces larg la profesii calificate. Accesul s-a lărgit considerabil pentru copiii proveniți din medii muncitorești și de la țară, implicit pentru fetele din aceste medii. Formal, întregul învățământ era gratuit, astfel încât nu se puneau probleme tradiționale că părinții investesc mai mult în educația băieților²⁸. Au dispărut cu totul școlile de menaj interbelice care pregăteau fetele pentru cariera de gospodină, mame și soții, după cum a dispărut educația pentru viața privată. Deși a dispărut obiectivul educării femeilor în calitate de gospodină, nu a dispărut și segregarea pe sexe la orele de „practică” în învățământul gimnazial în care fetele învățau să gătească iar băieții să facă tâmplărie.

Învățământul a devenit tot mai abstract, mai tehnicizat și mai rupt de problemele de viață ale oamenilor, inclusiv de feminitatea sau masculinitatea acestora, dar mai ales de experiențele femeiești și feminine. Totuși, orientarea femeilor se făcea spre specializări în profesii mai prost plătite. Învățământul tehnic din care se recrutau managerii era prin excelență dominat de bărbați. Carierele universitare ale femeilor era mult mai rare și de nivel mai jos. Cu alte cuvinte, a existat o feminizare la bază și o masculinizare la vârf a învățământului (vezi și studiile din Grunberg, 2001 (Ed)).

Omul nou, ca ideal educațional, era lipsit de gen. Determinațiile sale vizau mai degrabă o combinație între tenacitate și obediență, colectivism, simțul datoriei necondiționate față de stat și partid, autosacrificiu, o etică a grijii nedublată de o etică a drepturilor. Unele dintre aceste trăsături vizează „feminizarea negativă” a omului

²⁷ Este vorba despre cuvântarea de la Plenara din iunie 1973, citată în Olteanu, 2003, p. 41.

²⁸ Poate doar în sistemul informal al meditațiilor, dar acest lucru este greu de demonstrat.

nou (Miroiu, 1999). Educația pentru libertate, competiție și autonomie (valori atașate liberalismului) au lipsit ca ofertă pentru ambele sexe.

d. Egalitatea în viața privată

Constituția de la 1948 prevedea faptul că statul protejează căsătoria, familia și copiii minori. Acest fapt este, în ciuda aparențelor, relativ dubios fiindcă în mod normal această problematică ținea de dreptul privat. Respectiva prevedere a anticipat însă ingerința statului în viața privată, dar nu în sensul de a proteja drepturile individuale ale membrilor acestora, după cum vom vedea mai jos. Această prevedere este coerentă cu politica paternalistă și cu instaurarea patriarhatului de stat..

Tovarășii de muncă, de idei și de revoluție erau adesea și tovarăși de viață. Problema creșterii copiilor a fost în parte preluată de către stat care a finanțat creșele de întreprindere și grădinițele, astfel încât un copil putea fi dus chiar de la 3 luni la o creșă zilnică sau săptămânală și părinții își puteau continua munca. În afara rațiunii sprijinirii creșterii copiilor mai erau și alte rațiuni: era mai bine ca părinții să fie ocupați în producție, inclusiv în sensul posibilității statului de a-i controla, iar educația copiilor trebuia influențată de timpuriu de către stat²⁹. În acest fel, încă una dintre promisiunile doctrinare ale lui Engels s-a împlinit.

Conceptul în sine de sferă privată este dubios, ca și cel de sferă publică (vezi și Nanette Funk care folosește expresia: „an *ersatz* public sphere.” în Funck, 1993, p. 323, precum și preferința mea mai sus exprimată, pentru termenul de „sferă domestică”). Statul intervenea în viața privată a indivizilor. Spre deosebire de statele capitaliste democratice, fondate pe neamestec în privatitatea persoanei (cu toate neajunsurile semnalate de feministe liberale, respectiv acceptarea tacită a abuzurilor și violenței domestice), comunismul intervenea în viața privată prin diferite mijloace (dar nu în caz de abuzuri și violență). De exemplu, în România ultimului deceniu de comunism, statul stabilea în mod generalizat nevoile de consum ale indivizilor, precum și drepturile acestora la consum³⁰. Intervenția mult mai generală era în privința căsătoriilor și divorțurilor, care nu erau tratate neutru din punct de vedere politic și puteau afecta cariera și promovarea unei persoane dacă erau privite ca nepotrivite (în sensul apartenenței de clasă a partenerului sau partenerii, al trecutului politic, inclusiv al părinților, al relațiilor cu străinătatea - rude, corespondență, relații profesionale).

Aparent, familia socialistă era partenerială, dar numai aparent (în ideologia oficială). Patriarhatul socialist a consacrat dominația tatălui în familie (lui i se dădea alocația pentru copii, mamei i se dădea responsabilitatea în creșterea copiilor), a consacrat politici protective „mama și copilul”, nu politici de responsabilitate parentală, „părintele și copilul”, nu a intervenit în patriarhatul tradițional (Pasti, 2003, pp. 99-112).

Una dintre cele mai dure experiențe pentru femeile din comunism a fost cea a dublei zile de muncă, în lipsa parteneriatului domestic. În acest mod, femeile au trăit de fapt experiența dublei exploatare: în sfera producției au fost exploatare de către statul patriarh, iar în sfera familiei de către bărbați.

O expresie foarte elocventă a dezinteresului pentru tot ce nu avea relevanță politică directă o constituie neintervenția statului tocmai în privința violenței împotriva femeilor și copiilor. Nici bătaia în familie, nici abuzurile, nici violul marital, nici hărțuirea sexuală nu erau interzise prin lege. Prostituația și pornografia da. În aceste condiții, publicul românesc nu a fost realmente obișnuit să considere astfel de violențe, probleme de interes politic. Această problematică a fost impusă pe agenda publică tocmai în contextul feminismului valului II, ratat în țările comuniste. Cu alte cuvinte, în astfel de state, doar partidul unic putea să decidă ce înseamnă o problemă politică.

Dincolo de aceste aspecte critice ale pseudo-egalității în sfera domestică a familiei, este important să privim și cealaltă față a lucrurilor: familia și viața privată deveniseră singurele cadre de autoexpresie mai puțin cenzurată, un loc de refugiu față de invazia propagandei oficiale, locul predilect în care, de fapt, au fost pregătiți cei mai mulți oameni în ideea unei posibile alternative la totalitarismul comunist, unde a fost cultivată o „inteligență sceptică”. Existau, e adevărat, și spații publice care treceau drept locuri mai protejate, mai private: anumite cercuri culturale, sălile de clasă și cursuri³¹. Dar viața privată a jucat, pentru mulți oameni, rolul de avanpost ridicat împotriva anomaliei politicii oficiale.

e. Politicile reproductive sau maternitatea patriotic-revoluționară

²⁹ Nu discut aici condițiile din ce în ce mai precare din creșe și grădinițe, pe fondul declinului economic general al comunismului anilor 80.

³⁰ De exemplu, în anii 80 în România, erau normați kilowații, erau alocați 20 de litri de benzină pentru un automobil, 1,5 kg de zahăr de persoană pe lună, 1 l de ulei, 10 ouă. Nimeni nu garanta că aceste vor fi livrate, dar dacă era posibil, rațiile nu puteau fi depășite. Mai mult, termenul popular pentru rațiile alimentare era cel de „drepturi”. Noi am intrat în postcomunism cu senzori distorsionați pentru conceptul de drepturi.

³¹ Nu putem vorbi însă despre „curățenia morală” a vieții private decât într-o măsură limitată. După cum a demonstrat deschiderea unor dosare personale de urmărire de către securitate în contextul CNSAS, existau persoane în cercul proximal, prieteni sau rude, care făceau note informative referitoare la viața privată și opiniile oamenilor, exprimate privat.

În România intervenția statului cu cele mai dramatice consecințe în viața privată a luat forma politicii pronataliste. Prin Decretul 770 din 1966, avorturile au fost interzise. Femeile, mai ales cele din fabrici, erau duse la controale ginecologice periodice forțate (la un interval de trei luni), ca să fie descoperite sarcini ascunse. A fost introdusă o normă minimă de copii pentru o femeie pentru ca avortul să fie permis, iar femeile au început să fie substanțial percepute mai degrabă ca ființe reproducătoare. În China, politica a fost, din contra, anti-natalistă. Multe femei au fost sterilizate forțat. Alte țări comuniste (Ungaria, Cehoslovacia, Polonia, Germania de Est, Iugoslavia) au fost mult mai permissive în privința avorturilor. După căderea comunismului, Polonia a fost singura care a interzis avortul, pe fondul puterii și influenței politice a Bisericii catolice. În România postcomunistă, cel de-al doilea act normativ a fost cel care anula decretul anti-avort.

Pe lângă datoria de a construi societatea socialistă multilateral dezvoltată, femeile mai aveau și „datoria patriotică” de a naște și crește copii. Comunismul românesc nu a operat cu o etică a drepturilor individuale și nu a folosit niciodată o astfel de retorică decât cu referire la dreptul la viață, muncă și pace. În schimb a propagat retorica autosacrificului, etica „uitării de sine”³².

Imaginea femeilor era, ne reamintește Gail Kligman în *Politica duplicității*, 2000, aceea a unor femei robuste „cu o mână pe strung și alta pe steag”, capabile de o îmbinare armonioasă și fericită a celor două roluri, de mamă și muncitoare, propaganda făcând apologia șansei de a avea dublă zi de muncă. Ele puteau și trebuiau să muncească să nască și crească și educe copii, „constructorii de mâine ai societății socialiste multilateral dezvoltate.”

Propaganda pronatalistă a debutat în România imediat după Decretul 770 din 1966 și este îmbibată de caracteristici naționalist-comuniste, ca întreaga retorică a acelei perioade în care, în elanurile sale stalinist-naționaliste, Ceaușescu însuși era socotit expresia chintesențială a “ființei naționale”, iar Elena Ceaușescu, prototipul matern al patriei. Grija politicii oficiale era pentru „genele purtătoare de neam”, nu pentru oamenii reali. Decretul prevedea un minimum de patru copii pentru fiecare femeie fertilă de sub 45 de ani, după care o femeie avea dreptul legal la avort. Nici „nenăscuții” nu aveau drepturi ca indivizi. Ei erau luați în seamă doar ca o potențială statistică într-o creștere demografică. Existau practici ale maternităților de a fi declarați copiii născuți doar după 3 zile de la naștere pentru ca, în cazul în care mureau până atunci, să fie înregistrați la avorturi. Nașterile prin cezariană erau dramatic diminuate, fiindcă permiteau avortul în primii doi ani și după a doua cezariană. Spitalele aveau plan de cezariene și femeile care intrau în „depășire de plan” își riscau viața dacă aveau complicații la naștere.

Analiza intervenției statului, a mecanismelor duplicității și complicității între anii 66-89, întreprinsă de către Gail Kligman tratează politica pronatalistă ca pe un caz paradigmatic care dă seama de totalitarismul comunist. Autoarea *Politicii duplicității* întreprinde o etnografie a societății și a funcțiilor statului totalitar, considerând în mod justificat de ampla ei cercetare că înțelegerea politicilor reproductive joacă un rol deosebit de important în înțelegerea totalitarismului însuși, a felului în care statul reușește să ia în posesie viețile cetățenilor, pătrunzându-le până și în intimitatea sexualității. În România celor 23 de ani de decret pronatalist, femeile erau supuse forțat controalelor ginecologice, fie în grup (cazul femeilor din fabricile „feminizate” ca forță de muncă, fie individual, ca o obligație în privința controlului periodic medical sau pentru performarea altor acte medicale (vezi intervențiile chirurgicale care trebuiau precedate de un certificat care să ateste starea de ne-graviditate a femeii)³³.

„Reproducerea slujește ca localizare ideală prin care poate să fie iluminată complexitatea relațiilor formale și informale între stat și cetățeni sau noncetățeni, cum este cazul situației de față” (Kligman, 2000 p. 3).

„Statul paternalist a uzurpat „dreptul” patriarhal și patrilinear al bărbatului de a „proteja” sexualitatea și pântecul femeilor, desființând atât controlul legal al bărbaților, cât și pe cel al femeilor asupra fertilității femeiești” (Kligman, ibid, p. 245)

Avortul apare în ideologia pronatalistă ca „masacru intrauterin”, „inamic perfid al viitorului biologic al poporului”, duce la „declinul mâinii de lucru”, subminează independența patriei, denaturează „împlinirea destinului femeiesc” este un atac la „patria mamă” și la „plaiul strămoșesc”, împrăștie patrimoniul „partidului părinte” (Kligman, ibid. pp.124-130). Avorturile în spital se făceau cu aprobarea procuraturii, eventual cu un procuror prezent în astfel de cazuri. Medicii și moașele riscau închisoarea și retragerea dreptului de a profesa dacă nu procedau la denunțarea femeilor care voiau să avorteze. Cum avorturile s-au practicat totuși pe ascuns, cei mai mulți ginecologi, ca și cele mai multe femei de vârstă fertilă intrau deja în situații de culpă și de vulnerabilitate, indiferent dacă erau prinși sau nu. Sentimentul de vinovăție a jucat un rol major în anihilarea rezistenței împotriva politicii oficiale.

³² Este de remarcat similaritatea cu eticile pentru femei.

³³ Personal fac parte dintre femeile care au experimentat în comunism această experiență, ca și pe cea legată de planul la cezariene.

Uzurpând controlul femeiesc, dar și pe cel bărbătesc asupra facultăților reproductive (existent în contextul patriarhatului tradițional), statul totalitar își putea manifesta ubicuitatea precum și parentalitatea represivă. Acest mod de acțiune din partea statului a generat mecanismele cotidiene ale duplicității (schizofrenia între discursul oficial și cel particular), o prefăcătorie generalizată de tipul: „Zi ca ei și fă ca tine”³⁴. Aceste mecanisme ale supraviețuirii prin duplicitate, argumentează Kligman, au transformat populația într-una de complici ai partidului-stat. Traiul în condițiile respectării tuturor legilor nu era posibil. În consecință, oamenii aveau diferite grade de culpabilitate și, odată cu aceasta, diferite doze de lașitate. „Cetățenii” unui stat totalitar devin victime colaborționiste ale propriului opresor³⁵ (adesea și torționar, vezi vasta bibliografie despre comunismul gulagurilor).

„Prin intermediul strategiilor disciplinare instituționalizate și a retoricii despre acestea, statul a definit parametrii permisibilului și tolerabilului”, a construit o „ordine simbolică ce se slujea pe ea însăși, prin intermediul căreia alte interese decât cele ale statului au fost complet subjugate” (Kligman, *ibid.* p. 4).

Consecințele politicii pronaliste românești au fost și mai sunt încă deosebit de dure și de vizibile: femei moarte de septicemii sau hemoragii, femei mutilate genital, femei și medici închiși pentru avorturi, copii orfani sau abandonți, traume sexuale și teama de sexualitate.³⁶ Lipsa planificării familiale, imposibilitatea controlului propriei reproduceri, distorsionează dramatic și relațiile parentale. Maternitatea și paternitatea, din alegeri personale, devin obligații politice. În aceste condiții, unii oameni realmente ajung să delege celui care a ales, problema responsabilității pentru creșterea copiilor³⁷. Concluziile analizei rezultatelor unei asemenea politici transcend granițele unei societăți anumite:

„Lecția fundamentală a politicii demografice românești, a cărei piesă centrală a alcătuit-o re-criminalizarea avortului, este aceea că legea trebuie să protejeze avorturile sigure. Dosarele istorice comparative ale mortalității materne în țările în care avortul este interzis indică limpede faptul că femeile caută în astfel de situații căi ilegale să avorteze atunci când opțiunea de a preveni sau de a elimina o sarcină nedorită nu le sunt accesibile. Pe scurt, femeile își riscă viața ca să poată obține controlul fertilității proprii. Accesul la cunoașterea metodelor contraceptive, atât de către femei, cât și de către bărbați este aspectul critic al practicilor sexuale și reproductive, și, desigur, al controlului fertilității.” (Kligman, 2000, p. 246).

Kligman relevă amply și formele de rezistență în rețeaua de solidaritate privată, riscurile la care s-au supus mulți oameni ca să își ajute semenii, de la sprijin în privința avorturilor, la redistribuirea hranei, hainelor, la construirea unor sisteme improvizate de iluminat și încălzit în condițiile „raționalizării” drastice a consumului, inclusiv disidențele față de educația oficială.

„Emanciparea politică și socială a femeilor, care a avut loc sub regimul comunist a însemnat de fapt o capturare a femeii, cu tot potențialul ei productiv și reproductiv, de către stat”. (Elena Gheonea și Valentin Gheonea, 2003, p. 143)

Parte componentă a comunismului stalinist (în variantă naționalist-comunistă)³⁸, prelungit prin politica lui Ceaușescu, mult după extincția stalinismului în țările comuniste, politica pronatalistă a făcut ca România să devină un caz special, inclusiv în politicile de gen. De aceea, desprinderea de patriarhatul de stat este mai grea decât în multe alte state post-comuniste.

4. Concluzii

Multe dintre cerințele feminismului marxist au apărut și au evoluat în comunism în forma unui profeminism de stat. Femeile au câștigat în comunism: acces la politică, locuri de muncă, statut social, relativă independență economică față de bărbați, asistența statului în creșterea copiilor, promovarea în poziții de conducere, acces la toate nivelurile și tipurile de educație, co-educație în termeni de gen. Aceste câștiguri nu au fost însă rezultatul unor politici feministe care să exprime agenda unei mișcări autonome de femei fiindcă o astfel de mișcare nu putea exista independent de structurile partidului stat. Comunismul nu și-a permis „detalii”, „mărunțișuri” cum

³⁴ Am văzut în ultimii ani acest comportament duplicitar în privința avorturilor la femei roma din comunități tradiționale. Unele dintre ele merg să facă avorturi, dar fiindcă soții și bulibașele joacă rolul statului totalitar își asumă riscul să ascundă ceea ce au făcut, de teamă că vor fi omorâte în bătaie.

³⁵ Același lucru, îl remarcă feministele radicale în legătură cu femeile din regimuri intens patriarhale.

³⁶ În problemele legate de denaturarea vieții sexuale și transformarea ei mai degrabă în experiență a fricii, vezi studiul Adriannei Băban, 1996

³⁷ Ca o ironie tristă, copiii străzii din București cântă adesea o melodie care exprimă consecințele acestui fapt: „Mă crescut orfelinatul/Nu părinții mei, ci statul.”

³⁸ Vezi amplele argumentări în acest sens ale lui Tismăneanu, 2003.

ar fi aceea de a se ocupa de problemele femeilor (așa cum le-a numit și Lenin) și nici politici ale identităților multiple când trebuia să facă omogenizare socială și să formeze „omul nou”. În sensul modelului ideal, politica a fost și neutră și oarbă la gen.

În comunism a fost posibilă dezvoltarea unei gândiri feministe, în granițele doctrinei oficiale, cu insistență asupra independenței economice a femeilor ca soluție emancipatoare și cu atitudine critică față de dubla zi de muncă, dar, cel puțin în cazul României, o astfel de gândire nu a putut avea influență publică, strivită fiind, ca și alte „devieri”, de către propaganda naționalist comunistă.

Sensurile politicii au fost denaturate astfel încât probleme politice au fost socotite nu cele pe care le aveau cetățenii, ci cele pe care le trasa partidul. Într-un astfel de context, ceea ce era personal nu avea cum deveni politic. Este greu de folosit termenul „sferă publică”, de aceea unii cercetători (vezi de exemplu Lynne Haney, 2002) preferă să utilizeze termenul „sferă statului”, căci, cu adevărat, era o sferă controlată de stat și nu și de cetățeni. Chiar sensurile cetățeniei au fost dramatic denaturate. Femeile nu puteau avea o agendă politică proprie. Ele nu puteau să aibă nici o agendă apropiată de cea occidentală. De exemplu, ele nu puteau să poarte un război împotriva “mitului frumuseții” fiindcă acest mit nu exista în propaganda oficială și nici împotriva valorilor “familiei republicane” care ascundeau femei deprimare de nonsensul unei vieți confortabile, dar închise în gineceu, ca anexe matern-maritale³⁹ (vezi Friedan).

Comunismul a produs un “patriarhat fără tați” (vezi Miroiu, 1998), cu alte cuvinte, un patriarhat tradițional în familie, în care bărbatul și-a păstrat rolul simbolic, de “cap al familiei”, iar femeile s-au integrat în dubla zi de muncă. Statul patriarhal a “feminizat negativ” și bărbații, ei fiind la rândul lor privați de autonomie, de participare reală la viața publică și, de bună seama, de un control real asupra propriei lor vieți (vezi Verdery, 1994, Miroiu, 1999, cap. „O societate „feminizată”).

Neîndoielnic, comunismul a produs o emancipare a femeilor prin muncă în sensul în care profesia era o componentă identitară fundamentală, cel puțin pentru primul stadiu. Individual, femeile nu au mai fost definite funcțional ca: mame, soții, fiice, ci ca electriciene, tractoriste, juriste, medici, profesoare, țesătoare ș.a. Faptul de a fi soții, mame și membre ale familiei urma după identitatea profesională. Această emancipare a identității proprii față de bărbați a fost însă însoțită de dependența față de patriarhul absolut: statul. În a doua etapă a comunismului, identificarea s-a schimbat, centrându-se din nou pe „diada mamă-copil” iar profesia juca un rol secund, așa cum remarcă și Haney cu privire la Ungaria (2002, p. 244)

Dacă știm sigur în virtutea istoriei trecute și prezente că drumul femeilor spre autonomie este cu adevărat lung, acum știm sigur că el nu trece prin comunism. Cel al independenței economice față de bărbați, da.

³⁹ O dovadă foarte interesantă a faptului că emanciparea are sensuri foarte diferite este dată de experiența femeilor afgane în regimul taliban. Una dintre formele lor de rezistență a fost aceea de a folosi în secret cosmetice.